

THE SOVIET STATE'S DIRECTIVES AND IMPLEMENTATION IN EDUCATION IN ROMANIA (1948-1970)

Czinka Gheorghe Ovidiu

PhD. Student, "Petru-Maior" University of Tîrgu-Mureş

Abstract. After the end of the Second World War, in the countries under the Stalinist occupation it began the process of revitalizing the economy and the social life, following the Soviet model.

Communism took different forms in the Eastern European countries, at the end of the Second World War. But all these countries, at some point in their evolution, faced a tough choice and that is to choose between an economical development and continuing the strict political control of the society and its institutions.

In the first years after the Second World War, in the countries with popular democracy, the education system underwent some radical, structural transformations. The general features of the education system in all the states with popular democracy are the following:

The Nationalization of the education. Private education was dissolved, all the structure, management and direction of the education system and schools, was passed under the property of the state. This measure had as a consequence: on one hand, winding up the influence of specific groups (either persons or local, clerical institutions, educational associations) which owned schools and exerted in this way different reactionary influences over the youth. On the other hand, it was the achievement of the unitary education.

The 19th congress of the PCUS from 1952 represented through its directives, a decisive moment in developing the soviet school in Russia and its satellite states. It was then that it was decided the generalization of the secondary education in the next 10 years. In the course of the first 5 years the secondary education would be generalized in the big urban and industrial centers.

In December 1958 the Supreme Soviet leader of the USSR adopted the law regarding the strengthening the relationship between school and life, along with the development of the public educational system in USSR. Regarding the education's policy, the Marxist-Leninist ideology would be applied in all school environments along the Russian satellite states.

The Marxist ideology – the base of the entire educational system, had a realistic and scientific character, and in order to ensure it the school was separated from the church, becoming secular. In communist countries, under the direct guidance of communist and labor parties, the development of the education is accomplished according to plans, as an integrated part of the whole process of building the socialism.

Keywords: education, ideology, nationalization, communism, school

1. U.R.S.S. (1950-1959)

Cominternul, simbolul proiectului mondial al bolșevicilor și al „solidarității muncitorești și revoluționare internaționale¹” supraveghea sever afluxul de militanți europeni de frunte prizonieri de dictaturile fasciste, care vorbeau aproape toate limbile continentului, unguri, slovaci, cehi, nemți români dar și francezi și spanioli care au sosit la Moscova pentru a-și construi un viitor maibun. În spatele Cominternului se ascunde un aparat dotat cu mijloace financiare considerabile, cu școli și instituții de formare, cu ziare, radiouri și servicii speciale însărcinate cu misiuni secrete în străinătate.

¹ Christian Duplan, Vincent Giret, *Viața în roșu, pionierii, Varșovia, Praga, Budapesta, București, 1944-1968, Volumul I*, Nemira, București, 1997, p. 13

Mulți dintre cei formați pe băncile Cominternului, se vor întoarce în țările de origine după finele celui de al doilea război mondial și vor pune în aplicare ideologia marxist-leninistă.²

În lucrarea *Marea Teroare, o reevaluare*, a lui Robert Conquest acesta îl cita pe Lenin care la Congresul al X-lea al Partidului preciza următorul lucru: „*Trăim într-un ocean plin de ilegalități, nucleul comunist este lipsit de cultură generală, cultura păturilor mijloci din Rusia era semnată jalnică*”³.

În perioada interbelică, o dată cu preluarea mandatului de rector al Universității din Moscova, la intervenția Partidului, Andrei Vișinski educat și inteligent s-a ocupat de funcții înalte în Comisariatul pentru Învățământ și a fost adânc implicat în epurarea lumii academice.

După încheierea celui de al doilea război mondial, în țările sub ocupație stalinistă a început procesul de refacere al economiei și al vieții sociale după modelul sovietic. Sub conducerea partidului comunist popoarele asuprite a început trecerea treptată spre comunism.

În domeniul învățământului, sarcinile au constat în pregătirea condițiilor pentru:

- trecerea la generalizarea învățământului mediu;
- realizarea învățământului politehnic⁴;
- întărirea educației comuniste a tinerei generații;
- dezvoltarea pedagogiei sovietice prin aplicarea creatoare a rezultatelor obținute în domeniul biologiei, fiziologiei etc. ;
- ridicarea nivelului ideologic și politic al celor ce activează pe tărâm pedagogic.

Planul cincinal publicat imediat după război de Partidul Comunist din Uniunea Sovietică prevedea ca numărul școlilor elementare, al celor de 7 ani să ajungă în 1950, la 193.000, iar cel al elevilor la 31.800.000. Această prevedere a fost depășită. Începând cu anul 1948 a fost introdus învățământul de 7 ani general și obligatoriu. După război, P.C.U.S. a arătat că trebuia intensificată munca de educare a tineretului, încât acesta să fie cât mai mult pătruns de ideologia comunistă⁵.

Congresul al XIX-lea al P.C.U.S. din anul 1952 a constituit prin directivele sale, un moment important în dezvoltarea școlii sovietice. Tot atunci s-a trasat sarcina generalizării învățământului mediu în perioada următorilor 10 ani. În primii 5 ani învățământul mediu urmînd să fie generalizat în marile centre urbane și industriale. Această sarcină arăta uriașul avînt al poporului sovietic către știință, pentru ridicarea productivității muncii și creșterea nivelului economic și al stării sociale.

Odată cu Congresul al XX-lea al P.C.U.S. din anul 1956, identificăm două probleme care au fost discutate și aplicate în noul plan cincinal și anume:

- mai bună formare a cadrelor didactice pentru toate nivelurile de învățământ în special pentru învățământul tehnic;
- înființarea școlilor-internat, care sunt instituții educative de tip nou, bine amenajate și încadrate cu educatori cu indoctrinați ideologic;

Documentele de Partid și de stat referitoare la Congresul al XXI-lea al P.C.U.S. din anul 1959 menționau progresele uriașe înregistrate în sistemul de învățământ. Se făceau mențiuni privitor la formarea cadrelor necesare dezvoltării economiei naționale educate în spirit comunist fusese îndeplinit. Tot odată se preciza faptul că în anul 1956 în U.R.S.S. învățau peste 50 de milioane de elevi. Documentele de partid arătau faptul că, doar în învățământul de cultură generală în anul școlar 1957-1958 au învățat peste 28.720.000 de elevii față de 965.000 în anul 1914. În același an școlar, în școlile superioare și școlile medii tehnice au învățat peste 4.000.000 de

² Christian Duplan, Vincent Giret, *op.cit.*, p. 13.

³ Robert Conquest, *Marea Teroare, o reevaluare*, București, Humanitas, 1998, pp.13-14.

⁴ Robert Conquest, *op. cit.* p.28.

⁵ Istoria Pedagogiei, *Manual pentru institutele pedagogice, partea a II-a*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1960, p. 184

tineri.⁶ Totodată, documentele de partid mai precizau faptul că pe lângă succesele dobândite de școala sovietică, a ieșit la iveală o oarecare rămânere în urmă a școlii față de viață, o insuficientă legătură a învățământului cu producția. În acest scop, în noiembrie 1958, au fost publicate tezele C.C. al P.C.U.S. și ale Consiliului de Miniștri al U.R.S.S. cu privire la „întărirea legăturii școlii față de viață și dezvoltarea continuă a sistemului de învățământ public din țară”.⁷ În acest context, în decembrie 1958 Sovietul Suprem al U.R.S.S. a adoptat legea cu privire la întărirea legăturii școlii cu viața și dezvoltarea continuă a sistemului de învățământ public din U.R.S.S. Pe baza acestei legii, are loc reorganizarea sistemului de învățământ sovietic. Școala medie nouă v-a fi creată numai prin realizarea consecventă a principiului marxist-leninist al îmbinării învățământului cu munca productivă și cu practica construirii comunismului. Chiar din clasa a I-a elevii vor fi pregătiți pentru a participa în viitor la munca social-utilă, la crearea de valori necesare dezvoltării societății socialiste și comuniste. Întregul tineret de la 15-16 trebuie încadrați într-o muncă utilă societății. Potrivit legii de reorganizare a școlii sovietice, învățământul mediu sovietic este împărțit în două etape:

Etapa 1. învățământul mediu incomplet sau școala de 8 ani;

Etapa 2. învățământul mediu complet, începând cu vârsta de 15-16 ani, care se desfășoară în diferite tipuri de instituții de învățământ.

Școala obligatorie de 8 ani constituia, față de școala de 7 ani un însemnat pas de dezvoltarea învățământului public din U.R.S.S., fiind o școală de cultură generală politehnică. Această școală dădea elevilor bazele temeinice ale cunoștințelor de cultură generală și politehnică.

După absolvirea școlii de 8 ani, tineretul sovietic începând cu vârsta de 15-16 ani, se încadra într-o muncă utilă societății, în colhozuri, întreprinderi industriale etc. Care erau căile pe care tineretul sovietic trebuia să le urmeze conform dispozițiilor legii, în învățământul mediu complet în a doua etapă de învățământ?, Legea delimita trei căi⁸:

-Prima este calea principală. Absolvenții de 8 clase se încadrează în producție după ce au dobândit în prealabil pregătirea necesară în școli și cursuri profesionale. Apoi fără a întrerupe munca în producție și concomitent cu acestea tinerii puteau urma învățământul mediu complet frecventând școlii medii serale pentru tineretul muncitoresc și sătesc care au o durată de 3 ani.

-A doua cale este aceea a tineretului care a absolvit 8 clase și care pot continua pregătirea medie în școlile medii practice, sau școli politehnice de cultură generală cu instruire în producție, care au o durată de 3 ani. Aceste școli dădeau tineretului, pe lângă învățământul mediu complet, și o pregătire și o calificare profesională în așa fel încât la finalizarea studiilor elevul să poată lucra într-una din ramurile economiei comuniste. În planul de învățământ al acestor școli pe lângă orele de cultură generală, o treime din numărul orelor este rezervată pentru pregătirea teoretică și practică. La absolvirea acestor forme de învățământ elevii primeau diplome de absolvire plus un certificat de calificare profesională.

- A treia cale este cea a absolvirii învățământului de 8 clase și continuarea studiilor în școlile medii tehnice care dau elevilor o instrucție medie completă, o specialitate profesională și titlul de specialiști tehnicieni cu calificare medie.⁹

Pentru elevii cu aptitudini în domeniul muzicii, al coregrafiei și artei plastice se mențin școli speciale care dau absolvenților o instrucție medie generală, totodată aceste școli urmăresc educația elevilor prin muncă și se asigură o pregătire specială în domeniul diferitelor genuri de artă.

Vechile școli de meserii, de căi ferate, de mine, școli de construcții ale rezervelor de muncă etc. au fost reorganizate în:

⁶ Istoria Pedagogiei, *op. cit.* pp.184-185

⁷ *Ibidem*, p. 185

⁸ *Ibidem* p. 186

⁹ *Ibidem*, p.187

a)- școlii orășenești tehnico-specializate, cu cursuri de zi sau serale (cu durată de 1-3 ani) care pregăteau muncitori calificați pentru întreprinderi industriale, comunicații și construcții, etc.;

b)-școlii tehnico-profesionale rurale (cu durată de 1-2 ani) care pregăteau mecanizatori calificați pentru agricultură, constructori și alte cadre calificare necesare agriculturii.

În ceea ce privește învățământul superior, accentul se pune pe studii, munca în producție a studenților și pe înființarea sesiunilor serale la toate specializările tehnice¹⁰.

Este de precizat că, în concepția comunistă cea mai bună școală de educare a tineretului este îmbinarea învățământului cu munca productivă.¹¹

Comunismul a luat forme diferite în țările Europei de Est la finalul celui de al doilea război mondial. Însă toate aceste țări au ajuns la un moment dat, pe parcursul evoluției lor comuniste la o alegere dificilă și anume, între o dezvoltare economică și continuarea controlului politic strict al societății și al instituțiilor sale.¹²

În primii ani de după al doilea război mondial, în țările cu democrație populară, învățământul a fost supus unor transformări structurale, radicale. Trăsăturile generale ale învățământului din toate statele de democrație populară sunt în genere următoarele:

Etatizarea învățământului. Se desființează învățământul particular, trecându-se în proprietatea statului întreaga organizare, conducere și îndrumare a învățământului și al școlilor. Această măsură a avut ca urmare: pe de o parte, lichidarea influenței grupurilor particulare (fie ele de persoane, instituții laice sau clericale, asociații de învățământ) care dețineau școli și exercitau în acest fel, de cele mai multe ori, înrîuriri reacționare asupra tineretului; pe de altă parte, realizarea învățământului unitar.

Deși statele democratice prevedeau formal obligativitatea învățământului elementar, în fiecare an rămîneau în afara școlii un însemnat număr de copii care îngroșau rândurile analfabeților.¹³

În ceea ce privește politica învățământului, ideologia marxist-leninistă avea să fie aplicată în mediile școlare din toate statele satelit ale Rusiei.¹⁴

Ideologia marxistă – baza a întregului sistem de învățământ, caracterul era realist și științific, în vederea asigurării acestei cerințe școala a fost separată de biserică, devenind laică. Astfel caracterul științific-realist al învățământului asigură formarea unei concepții științifice unitare despre lume. În țările comuniste, sub directa îndrumare a partidelor comuniste și muncitorești, dezvoltarea învățământului se realizează în mod planificat, ca parte integrantă a întregului proces de construire a socialismului.¹⁵

2. ROMÂNIA ÎNTRE REFORMA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI DIN 1948 ȘI 1968

Guvernul de pseudocoaliție prezidat de dr. Petru Groza a depus jurământul la 6 martie 1945. Era alcătuit din 31 de persoane, din care 17 titulari, 13 subsecretari de stat și primul ministru. Cu guvernul de la 6 martie 1945 începe etapa de tranziție spre regimul democrat – popular (comunist).

Etapa precomunistă se împarte în 3 perioade:

- Prima martie 1945—ianuarie 1946 timp în care are loc consolidarea regimului comunist la nivel central și în teritoriu;
- A doua fiind anul 1946 când are loc organizarea alegerilor parlamentare menite să confere o aparentă legitimitate guvernului impus prin dictat;

¹⁰ *Ibidem*, p.188

¹¹ *Ibidem*, pp. 188-189

¹² *Elite comuniste înainte și după 1989*. Anuarul Institutului de investigare a crimelor comunismului în România, vol. II, 2007, p.9.

¹³ *Istoria Pedagogiei, op. cit.* pp. 191-192

¹⁴ Christian Duplan, Vincent Giret, *op. cit.* p.88.

¹⁵ *Istoria Pedagogiei, op. cit.* p.192

- A treia e anul 1947, cînd prin forță se desființează viața politică pluralistă a partidelor care o reprezentau și abdicarea silită a regelui Mihai I.

La 30 decembrie prin șantaj și amenințări, regele Mihai I este silit să semneze un act de abdicare redactat de guvern. În aceeași zi, Adunarea Deputaților printr-o ședință de 45 de minute a votat legea pentru constituirea statului român în Republica Populară Română.¹⁶

După distrugerea din anul 1947 a partidelor de opoziție a fost urmată de lichidarea presei lor, astfel că mijloacele de informare publică au intrat total sub controlul statului. Bibliotecile și librăriile au fost epurate, titlurile necorespunzătoare din punct de vedere politic, activitățile ziariștilor, scriitorilor, artiștilor și muzicienilor au fost puse sub controlul Secției de Agitație și Propagandă (Agitprop) a Comitetului Central al Partidului. Nimic nu putea fi publicat, jucat, sau interpretat fără aprobare.¹⁷

Faptul că, prin tradiție, școala românească făcea o educație morală, patriotică tineretului, nu era agreat de sovietici; de aceea, s-a cerut „reformarea” din temelie a întregului sistem de învățământ.¹⁸ În august 1948¹⁹, prin decretul numărul 175²⁰, se vota Legea pentru reforma învățământului, lege care a desființat toate școlile străine și cele administrate de culte. S-au făcut epurări în rândurile profesorilor și studenților de la universități. Eminentii profesori au fost scoși de la facultățile de istorie și filosofie, iar locurile lor au fost luate de îndocrinatori staliniști, cel mai notoriu dintre aceștia, în domeniul istoriei, fiind activistul Mihail Roller. Ministerul Învățământului a interzis folosirea unor materiale didactice mai vechi și a autorizat doar manuale încorporînd percepțe marxist-leniniste. Limba rusă era obligatorie începînd cu clasele gimnaziale, numărul de ore alocate fiind egal cu cel pentru limba română. *Istoria Partidului Comunist Bolșevic* și *Geografia U.R.S.S.* erau materii de liceu. La *Științele Naturale* prevalau capitolele despre creatori de hibrizi Miciurin și Lîsenko, în timp ce Wiener, creatorul ciberneticii, era descris ca un imperialist. Marxist-leninismul, în interpretarea lui Stalin, a devenit obligatoriu de la școala secundară în sus; predarea *Religiei* a fost total interzisă.²¹

Prin noua reformă a învățământului, principalele schimbări au fost:

- Învățământul laic este organizat exclusiv de stat;
- Au fost desființate 1553 de școlii particulare și confesionale, cu 1586 de imobile, inclusiv inventarul lor;
- A avut ca scop înlăturarea „neștiinței de carte”.
- Predarea în limba maternă la toate gradele pentru toate naționalitățile conlocuitoare cu învățarea limbii române din clasa I.
- Învățământul este organizat în 4 trepte: preșcolar, elementar, mediu și superior.
- Liceele vor fi unice în toată țara, ca organizare, program, metodă de predare;
- Școlile au fost numerotate, cu înlăturarea vechilor denumiri;

¹⁶ Dinu C. Giurescu, Alexandru Ștefănescu, Ilarion Țiu, *România și Comunismul, O istorie ilustrată*, Editura Corint, București, 2010, p. 20-23.

¹⁷ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrezej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean Louis Margolin, *Cartea Neagră a Comunismului, crime, teroare, represiune*, București, Editura Humanitas și Fundația Academia Civică, 1998, pp. 767-768.

¹⁸ Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918-2005)*, Editura Fundației România de Măine, București, 2005, pp. 119-120.

¹⁹ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrezej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean Louis Margolin, *op. cit.*, pp. 767-768.

²⁰ Dinu C. Giurescu, Alexandru Ștefănescu, Ilarion Țiu, *op. cit.*, p. 108.

²¹ Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrezej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean Louis Margolin, *op. cit.*, pp. 767-768.

- Notarea elevilor se făcea cu note de la 1-5 maxim, iar durata școlarizării (cursul elementar și liceu) era fixată la 10 ani.²²

Legea pentru reforma învățământului a desființat toate școlile străine și pe acelea administrate de culte.²³ Pe de o parte reforma a înregistrat evoluții pozitive cum este generalizarea învățământului de 7 ani²⁴. O atenție specială se acorda reducerii analfabetismului și „ridicării nivelului de cultură” al poporului. Școala medie dura 4 ani și era împărțită în patru tipuri: licee, școli pedagogice, școli tehnice și școli profesionale; accentul era pus pe ultimele două tipuri de școli, considerându-se că ele răspundeau direct necesităților economiei naționale. Pregătirea superioară se realiza prin universități, politehnici, institute de învățământ superior, care se puteau înființa în diferite centre industriale, miniere și agricole. Se creau școli pentru muncitorii necalificați (care aveau vârsta între 18 și 25 de ani), cu o durată cuprinsă între 6 luni și un an, avînd menirea de a-i califica în meserie. S-au înființat facultăți muncitorești, cu durată de 2 ani, pentru cei ce nu aveau liceul; absolvenții acestora puteau urma studiile universitare sau ale instituțiilor de învățământ superior. Pornindu-se de la criterii extra-profesionale, s-a urmărit asigurarea unei anumite structuri sociale a studenților: în octombrie 1948, s-a adoptat o decizie prin care 30% din locurile din universități și institutele de învățământ superior erau rezervate fiilor de muncitori și de țărani muncitori (care aveau pînă la 3 ha de pămînt).

Pe lîngă aceste transformări de structură, „reforma” a urmărit politizarea învățământului prin introducerea unor discipline de științe sociale (în spiritul teoriei marxist-leninist-staliniste), eliminarea altora, socotite burgheze (sociologie, psihologie etc.).²⁵ Pentru pregătirea înstitutorilor sunt înființate institute pedagogice cu o durată de 2 ani. În 1959 (martie) comuniștii vin cu măsuri de „îmbunătățire” a învățământului seral de cultură generală și superior. Hotărîrea Comitetului Central și al Consiliului de Miniștri deschide calea celor care lucrează în producție-industrie, agricultură, să poată parcurge ciclul liceal pentru a ajunge la universitate și pe de altă parte²⁶ sau făcut epurări în rîndurile profesorilor și studenților de la universități. Eminentii profesori au fost șoși de la facultățile de istorie și filosofie, iar locurile lor au fost luate de îndoctrinatori staliști.²⁷

Modelul sovietic de învățământ aplicat în România, pe lîngă faptul că a schimbat și transformat radical învățământul tradițional și de valoare pe care la avut România în prima parte a secolului XX, în perioada comunistă, învățământul relativ a înregistrat și o evoluție pozitivă precum:

- generalizarea învățământului de 7 ani;
- pentru pregătirea înstitutorilor au fost înființate institute pedagogice cu o durată de 2 ani;
- în 1959 (martie) vin noi măsuri de îmbunătățire a învățământului seral de cultură generală și superior.

Hotărîrea Comitetului Central și al Consiliului de Miniștri din martie 1959 deschide calea celor care lucrează în producție-industrie și agricultură, dîndu-se posibilitatea muncitorului să poată parcurge ciclul liceal pentru a ajunge la o universitate. Măsurile luate

²² Dinu C. Giurescu, Alexandru Ștefănescu, Ilarion Țiu, *op.cit.* p. 109.

²³ Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrezej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean Louis Margolin, *op.cit.*, 767-768.

²⁴ Dinu C. Giurescu-coordonator, *Istoria românilor*, volumul X, România între 1948-1989, Editura Enciclopedică, București, 2013, p.208.

²⁵ Ioan Scurtu, *op. cit.* pp. 123-124.

²⁶ Dinu C. Giurescu, *op.cit.* p.208.

²⁷ Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrezej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean Louis Margolin, *op. cit.* p.768

după 1955 pînă către anul 1966²⁸ nu a dat rezultatele socotite de conducerea P.C.R., iar aceasta a hotărît revenirea spre unele componente ale învățămîntului de dinainte de 1948.

Astfel efectele noi Legii a Învățămîntului din anul 1968 sunt:

- cele 10 clase au devenit 11, apoi 12;
- liceele au primit nume proprii unele chiar înainte de reformă;
- notarea a revenit de la 1-10 (maximum);
- manualele tot unice, au fost redactate de profesori români și aprobate de minister;
- nu se plătesc taxe de școlarizare;
- învățămîntul rămîne organizat numai de autoritatea statală;
- manualele se distribuie gratuit;

Efectele legii din 1968 s-au extins pînă în a doua jumătate a anilor 1970. Pregătirea profesională a avut prioritate. Din clasa a III-a primară a început învățarea unei limbii străine de circulație internațională, din clasa a V-a gimnazială se învăța a doua limbă, s-a organizat licee cu predare într-o limbă de largă circulație internațională și clase cu secții bilingve.²⁹

Discursul ideologic al Partidului Comunist din U.R.S.S. și statele satelit acestuia și-a pierdut orice credibilitate spre sfîrșitul anilor '70. Odată cu ascensiunea lui Mihail Gorbaciov ca secretar general al Partidului Comunist din U.R.S.S., acesta încearcă să „modernizeze” și să adapteze limbajul Partidului în toate structurile statului pînă la a face din el motorul schimbării care într-un final vor duce la prăbușirea regimurilor comuniste din Europa de Est în decursul anului 1989.³⁰

Abrevieri

C.C. – Comitetul Central

P.C.U.S. – Partidul Comunist din Uniunea Sovietică

U.R.S.S. – Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice

BIBLIOGRAPHY

1. Christian Duplan, Vincent Giret, *Viața în roșu, pionierii, Varșovia, Praga, Budapesta, București, 1944-1968, Volumul I*, Editura Nemira, București, 1997,
2. Christian Duplan, Vincent Giret, *Viața în roșu, pionierii, Varșovia, Praga, Budapesta, București, 1968-1989, Volumul IV Nesupușii*, Editura Nemira, București, 2000,
3. Dinu C. Giurescu, Alexandru Ștefănescu, Ilarion Țiu, *România și Comunismul, O istorie ilustrată*, Editura Corint, București, 2010,
4. Dinu C. Giurescu - coordonator, *Istoria românilor, volumul X, România între 1948-1989*, Editura Enciclopedică, București, 2013,
5. *Elite comuniste înainte și după 1989*. Anuarul Institutului de investigare a crimelor comunismului în România, vol. II, București, 2007,
6. *Istoria Pedagogiei, Manual pentru instituttele pedagogice, partea a II-a*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1960,
7. Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918-2005)*, Editura Fundației România de Mîine, București, 2005,
8. Robert Conquest, *Marea Teroare*, o reevaluare, Editura Humanitas, București, 1998,

²⁸ Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p.208

²⁹ Dinu C. Giurescu, Alexandru Ștefănescu, Ilarion Țiu, *op.cit.*, p. 109-110.

³⁰ Christian Duplan, Vincent Giret, *Viața în roșu, pionierii, Varșovia, Praga, Budapesta, București, 1968-1989, Volumul IV Nesupușii*, Nemira, București, 2000, p. 9.

9. Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrezej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean Louis Margolin, *Cartea Neagră a Comunismului, crime, teroare, represiune*, București, Editura Humanitas și Fundația Academia Civică, 1998,